

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет права, публічного
управління та національної безпеки
Кафедра правознавства

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

КУДРА АЛЬОНА ВАСИЛІВНА

УДК 340.132.6

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**Правотлумачна діяльність Європейського суду з прав
людини**

081 «Право»

Подається на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

_____Кудра А. В.

Керівник роботи
Пархоменко Наталія Миколаївна
доктор юридичних наук,
професор

Житомир – 2021

Висновок кафедри правознавства за результатами попереднього захисту:
до захисту допущено

Протокол засідання кафедри правознавства № __ від «__» _____ 2021 р.

Завідувач кафедри правознавства

к.ю.н., доцент

_____

Р. Д. ЛЯШЕНКО

(підпис)

«__» _____ 2021 р.

Результати захисту випускної кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти Кудра Альона Василівна
захистив кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

_____

(підпис)

Святогор Т. П.

АНОТАЦІЯ

Кудра А. В. Правотлумачна діяльність Європейського суду з прав людини. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 081 – Право. – Поліський національний університет, Житомир, 2021.

У кваліфікаційній роботі аналізується проблема визначення правової природи рішень ЄСПЛ. З'ясовано, що практика ЄСПЛ є джерелом права в Україні, національні суди мають зважати на прецеденти ЄСПЛ і застосовувати їх при ухваленні рішень шляхом посилання на них для обґрунтування юридичної аргументації. Національним судам рекомендовано уникати некоректного, інколи навіть хаотичного цитування рішень ЄСПЛ.

З'ясовано зміст терміну еволюційне тлумачення та зроблено висновок, що даний підхід до тлумачення положень Конвенції може бути дуже ефективним та сприяти динамічному розвитку права. Окрему увагу приділено європейському консенсусу як методу прийняття ЄСПЛ рішень за допомогою еволюційного тлумачення Конвенції.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, судова практика, правотлумачна діяльність, еволюційне тлумачення, Європейський консенсус.

SUMMARY

Kudra A. V. Legal interpretation of the European Court of Human Rights. – Manuscript qualification work.

Qualifying work for a master's degree in specialty 081 – Law. – Polissya National University, Zhytomyr, 2021.

The qualification work analyzes the problem of determining the legal nature of ECtHR decisions. It was found that the case law of the ECtHR is a source of law in Ukraine, national courts should take into account the case law of the ECtHR and apply them in decisions by referring to them to substantiate legal arguments. National courts are advised to avoid incorrect, sometimes even chaotic, citation of ECtHR judgments.

The meaning of the term evolutionary interpretation is clarified and it is concluded that this approach to the interpretation of the provisions of the Convention can be very effective and contribute to the dynamic development of law. Particular attention is paid to the European consensus as a method of ECtHR decision-making through the evolutionary interpretation of the Convention.

Key words: European Court of Human Rights, case law, interpretive activity, evolutionary interpretation, European consensus.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ТЛУМАЧЕННЯ КОНВЕНЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ	
1.1 Європейський механізм захисту прав людини та реалізація його в Україні	9
1.2 Правова природа рішень Європейського суду з прав людини	12
1.3 Статус правотлумачних актів Європейського суду з прав людини в правовій системі України	17
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ	23
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ	
2.1 Періодизація та зміст еволюційного тлумачення	24
2.2 Практика Європейського суду з прав людини щодо застосування доктрини еволюційного тлумачення	28
2.3 Роль європейського консенсусу для обґрунтування еволюційного підходу до тлумачення Конвенції	32
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ	35
ВИСНОВКИ	36
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	39

ВСТУП

Актуальність теми. Права і свободи людини, закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та Протоколах до неї, є фундаментальним правовим інститутом, що перебуває у стані постійного розвитку відповідно до динаміки змін у сучасному суспільстві. Це зумовлює необхідність переосмислення змісту конвенційних прав та свобод як у правотлумачній діяльності Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), так і втіленні нових стандартів у національних правових системах. ЄСПЛ визначає Конвенцію як «живий інструмент». Такий підхід передбачає адаптацію положень Конвенції до нових умов життя суспільства з метою вибору найбільш ефективного способу захисту прав і свобод людини. В результаті правотлумачної діяльності ЄСПЛ поступово розширюється перелік прав і свобод людини, що потребують судового захисту, норми Конвенції наповнюються новим усучасненим змістом, що зумовлено тенденціями зміни та удосконалення роботи ЄСПЛ.

Дана проблема активно розробляється в науковій юридичній літературі, зокрема, до її дослідження звертались В. Абдрашитова, Н. Бордун-Комар, О. Гаврилюк, Е. Йодковський, С. Коваленко, О. Копитова, У. Коруц, І. Кретова, М. Марченко, А. Пархета, О. Соболев, С. Шевчук, Р. Южека та ін. Аналіз праць учених свідчить про ряд дискусійних питань, висловлених дослідниками щодо тлумачення положень Конвенції ЄСПЛ.

Питання аналізу правотлумачної діяльності ЄСПЛ на сучасному етапі є особливо актуальним та має важливе практичне значення для удосконалення стандартів захисту прав людини на внутрішньодержавному рівні з урахуванням нових правових ідей, вироблених ЄСПЛ у процесі тлумачення норм Конвенції. Аналіз питань, пов'язаних з тлумаченням Конвенції, дозволить розширити існуючі наукові погляди відносно тенденцій розвитку ЄСПЛ. Дослідження практики тлумачення ЄСПЛ положень Конвенції дає можливість з'ясувати особливості впливу його рішень на розвиток

національної правової системи. Практика ЄСПЛ показує динамічний характер розвитку конвенційних стандартів. Усе це зумовило необхідність проведення дослідження правотлумачної діяльності ЄСПЛ.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у здійсненні теоретичного та практичного аналізу правотлумачної діяльності Європейського суду з прав людини.

Для досягнення зазначеної мети було виокремлено наступні **завдання**:

- визначити європейський механізм захисту прав людини та особливості його реалізації в Україні;
- з'ясувати правову природу правотлумачних рішень Європейського суду з прав людини;
- проаналізувати статус правотлумачних актів Європейського суду з прав людини в правовій системі України;
- провести періодизацію та охарактеризувати зміст еволюційного тлумачення;
- розглянути практику Європейського суду з прав людини щодо застосування доктрини еволюційного тлумачення;
- обґрунтувати роль європейського консенсусу для обґрунтування еволюційного підходу до тлумачення Конвенції.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають у процесі тлумачення положень Конвенції Європейським судом з прав людини.

Предметом дослідження є правотлумачна діяльність Європейського суду з прав людини.

Методи дослідження. У ході роботи над темою кваліфікаційного дослідження використано такі методи наукового пізнання: загальнонаукові (діалектичний, аналізу та синтезу) та спеціально-наукові (формально-юридичний, порівняльно-правовий): діалектичний метод було застосовано для з'ясування динамічного розвитку правотлумачної діяльності ЄСПЛ; методи аналізу та синтезу – під час аналізу та узагальнення досліджуваних питань;

формально-юридичний метод – при визначенні основних понять теми, аналізу рішень ЄСПЛ, положень Конвенції, Протоколів до неї та інших правових актів; порівняльно-правовий метод – при порівнянні практики ЄСПЛ та зміни підходів до тлумачення окремих положень Конвенції.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати даного дослідження можливо використовувати під час викладання навчальних курсів «Юридичне тлумачення», «Міжнародне право», «Міжнародний правовий механізм захисту прав людини» та ін., а також у процесі нормотворчості, правозастосування та тлумачення права.

Апробація результатів дослідження. Окремі результати та висновки, отримані в ході проведеного дослідження, були предметом обговорення на засіданні кафедри правознавства Поліського національного університету та опубліковані у фаховому юридичному виданні України категорії «Б» Часопис Київського університету права, 2021, № 2.

Структура роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, які містять шість підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (45 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ТЛУМАЧЕННЯ КОНВЕНЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1 Європейський механізм захисту прав людини та реалізація його в Україні

ЄСПЛ створено 21 січня 1959 р. ЄСПЛ є регіональним (європейським) судовим органом, що забезпечує високі стандарти судового захисту та гарантії прав і свобод людини задекларовані Радою Європи та сприйняті державами, які приєдналися до Конвенції.

С. Грір та А. Вільямс зазначають, що європейські політичні, конституційні, правові та економічні системи все більше зближуються або інтегруються відповідно до загальної інституційної моделі, формально визначеної цінностями демократії, прав людини, верховенства права та демократично регульованого ринку [1, с. 462]. Учені наголошують, що ЄСПЛ має подвійну місію здійснювати як індивідуальне, так і конституційне правосуддя. Модель індивідуального правосуддя передбачає, що ЄСПЛ створено для того, щоб забезпечити відшкодування за порушення Конвенції на користь конкретної особи, яка подає скаргу до ЄСПЛ, з конституційними чи системними змінами на національному рівні, які можуть настати за результатами розгляду скарги. Разом з тим, ЄСПЛ повинен постійно зосереджуватися на здійсненні конституційного правосуддя [1, с. 466].

Ми розділяємо таку позицію оскільки виконання індивідуального рішення часто пов'язується з запропонованим ЄСПЛ заходами загального характеру. Відповідно до ч. 2 ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» до заходів загального характеру відносять: внесення змін до чинного законодавства; внесення змін до адміністративної практики; забезпечення юридичної

експертизи законопроектів; забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції [2]. «Заходи загального характеру мають вагоме значення, оскільки спрямовані на реформи загалом, і це не лише про зміни в законодавстві, а й про політико-правову реформу в державі. Дані заходи як правило передбачають певну корекцію правової системи держави, яка може бути здійснена шляхом зміни законодавства. Іноді реалізація цих заходів вимагає внесення змін в Конституцію» [3, с. 323].

Право кожній людині на судовий захист прав та свобод проголошено та гарантовано у ч. 4 ст. 55 Конституції України, в якій зазначено, що «кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [4].

У 1997 році Україна, ратифікувавши Конвенцію, зобов'язалася гарантувати права та свободи людини, проголошені нею, а також визнала юрисдикцію ЄСПЛ у питаннях тлумачення Конвенції та її застосування на практиці [5]. Таким чином, Конвенція стала складовою правової системи України, причому, має пріоритет над національним законодавством за наявності колізій чи прогалін. Адже відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» положення Конвенції та практика ЄСПЛ визнаються джерелами права в Україні [2]. Проте ЄСПЛ неодноразово наголошував, що його компетенція стосовно оцінки дотримання внутрішнього законодавства є обмеженою, тільки національна влада має тлумачити й застосовувати національне законодавство [6, с. 296].

Таким чином, після приєднання України до правозахисних механізмів Конвенції, реалізуючи конституційне право, передбачене ч. 4 ст. 55 Конституції України, кожна особа, яка перебуває під юрисдикцією України на законних підставах, отримала можливість звернутися до ЄСПЛ за захистом

прав закріплених Конвенцією, якщо вичерпано всі наявні внутрішньодержавні засоби правового захисту.

Верховний Суд, що є вищим судовим органом України, який відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» «забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом та забезпечує апеляційні та місцеві суди методичною інформацією з питань правозастосування» [7], даючи офіційні роз'яснення з питань судової практики, неодноразово вказував національним судам на необхідність застосовувати як саму Конвенцію, так і враховувати практику ЄСПЛ.

Конституційні цінності визначають зміст конституційних принципів і норм, тлумачення яких покладено на Конституційний Суд України. Вони взаємопов'язані з установками та доктринальними орієнтирами при інтерпретації конституційного тексту в конкретній історичній обстановці [8, с. 56-57]. Ефективність практики ЄСПЛ підтверджено у преамбулі Конституції України, у якій йдеться про європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського курсу України [8, с. 8].

Конституційний суд України неодноразово наголошував, що тлумачення ЄСПЛ є частиною національного права, що має враховуватися Парламентом при ухваленні нових законів та правозастосовними органами у юридичній практичній діяльності. Запровадження в правову систему України інституту конституційної скарги довело її спроможність забезпечити захист та відновлення основоположних прав і свобод особи ще до того, як особа звернеться до ЄСПЛ [9, с. 123]. Водночас забезпечення ефективності інституту конституційної скарги в правовій системі України крізь призму даного інституту як можливості доступу до ЄСПЛ посприяє законодавчому закріпленню згідно з Протоколом № 16 до Конвенції можливості звертатися до ЄСПЛ щодо надання консультативних висновків із принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування конвенційних прав і свобод [9, с. 127].

Практика ЄСПЛ підтверджує, що «закон сильніший за владу». Відомо, що досить велика кількість скарг, що розглядаються ЄСПЛ, є «типовими» або «аналогічними», або «повторюваними» – які мають своїм предметом порушення, вже встановлені та визнані ЄСПЛ у раніше прийнятих рішеннях. Такі справи є орієнтирами для держави щодо зміни адміністративної практики або ж законодавства загалом. ЄСПЛ на прохання Комітету Міністрів РЄ може виносити консультативні висновки з юридичних питань щодо тлумачення положень Конвенції та Протоколів до неї (п. 1 ст. 47 Конвенції). При цьому відповідно до п. 2 ст. 47 Конвенції, такі висновки не повинні торкатися жодних питань, що стосуються змісту або обсягу прав або свобод, визначених у розділі I Конвенції [10, с. 33].

Як зазначає М. Марченко, усі акти ЄСПЛ, незалежно від того, є вони актами застосування положень Конвенції та Протоколів до неї або актами їх тлумачення, виступають як дуже важливі та обов'язкові документи для держав, які ратифікували Конвенцію, у тій частині, в якій вони їх стосуються [11, с. 390].

Таким чином, усі акти ЄСПЛ є обов'язковими для держав-учасниць Конвенції, а ЄСПЛ має унікальну компетенцію – надавати тлумачення положень Конвенції та застосовувати її положення розглядаючи індивідуальні скарги. ЄСПЛ фактично здійснює нагляд за дотриманням державами-учасницями їхніх конвенційних зобов'язань, що є невід'ємною складовою європейського механізму функціонування системи захисту прав і свобод людини на високому міждержавному рівні.

1.2 Правова природа рішень Європейського суду з прав людини

За досить тривалий період правозастосовної та інтерпретаційної діяльності ЄСПЛ було сформовано цілісну концепцію прав людини. Розвиток європейського права у сфері прав людини стосується фундаментальних питань юридичної науки та практики.

Як зазначає А. Вишневський, початковий період діяльності ЄСПЛ називають «правозахисною дипломатією» і характеризують як час «гегемонії державного суверенітету», починаючи з 1970 років можна говорити про запровадження т. зв. динамічної доктрини прав людини в юриспруденції, а з др. пол. 1970-х років, широко запроваджуються інструменти тлумачення на користь прав людини, що вплинуло на розвиток захисту прав людини в Європі протягом наступних десятиріч. Важливу роль у цьому відіграла доктрина про межі розсуду ЄСПЛ. Ця доктрина використовувалася для гнучкого визначення ролі ЄСПЛ в процесі застосування Конвенції на межі між компетенцією самого ЄСПЛ та повноваженнями суверенних держав-учасниць Конвенції. Це дозволяє враховувати дискреційні права національних органів у процесі контролю за дотриманням Конвенції на рівні ЄСПЛ. Однак ця доктрина часто використовується для виправдання несприятливих рішень з точки зору захисту прав людини і тому розглядається скоріше як інструмент, що сприяє «пасивному» тлумаченню та застосуванню Конвенції. Ступінь свободи розсуду, наданої національним органам влади, залежить від вибору суддями ЄСПЛ однієї з двох ідеологій – активної чи пасивної. Тільки національні органи влади компетентні давати необхідну політичну оцінку рішенням ЄСПЛ. Говорячи про легітимність прецедентів ЄСПЛ, слід прив'язуватися до питання конституціоналізації положень Конвенції, особливо тих, що потребують роз'яснення з боку ЄСПЛ [12, с. 558].

М. Янковська-Гілберг наголошує, що ЄСПЛ, посилаючись на позитивні зобов'язання, не формулює загальну концепцію прав людини та позитивних обов'язків держав, а визнає, що це залежить від обставин кожної окремої справи. В юриспруденції в основному використовується казуїстичний підхід, метою якого є прагматичне вирішення конкретної справи, а не формулювання загальних принципів чи концепцій. Ставлення до Конвенції як до «живого інструменту», що постійно розвивається, обумовлює необхідність визначення обсягу захисту прав і свобод закріплених у Конвенції. Лише Конвенція в поєднанні з прецедентами судової практики відображає реальний обсяг

зобов'язань, що впливають з неї [13, с. 38-39]. ЄСПЛ нечасто формулює, які саме дії має вжити держава, а лише дає оцінку обраним заходам, які спрямовувалися на вирішення проблем. Таким чином, зобов'язання держави набувають характеру зобов'язань старанності [13, с. 48].

Проблема визначення правової природи рішень ЄСПЛ у правовій доктрині піднімалася не раз, при цьому більшість вчених вважають, що рішення ЄСПЛ мають прецедентний характер. Проте, питання віднесення їх до системи джерел національного права не завжди сприймалося однозначно. Рішення ЄСПЛ є прецедентами тлумачення та обов'язкові для усіх органів публічної влади. Це положення витікає зі змісту ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини». Їх віднесення до системи джерел права не узгоджується з положеннями Конституції України та суперечить принципу поділу влади, що закріплено у ст. 6 Конституції України. Така позиція є дискусійною, так як ЄСПЛ функціонує не на підставі національного законодавства, а на підставі міжнародної угоди [14, с. 26-27].

При розгляді питання про віднесення рішення суду до джерела права існує два підходи, згідно з першим суд – це просто вуста закону, суд не є творцем права. Відповідно до другого підходу, під судовою практикою слід розуміти судову діяльність, у результаті якої деталізуються та конкретизуються норми права, розширюється їхній зміст та виробляються правоположення у процесі правозастосування [15, с. 353].

Так, У. Коруц, цитуючи Ю. Попова, зазначає, що існує точка зору, відповідно до якої рішення ЄСПЛ не завжди слід визнавати обов'язковими для національної правової системи, оскільки для країн континентального типу прецеденти не мають такої ознаки як обов'язковість. Віднесення того чи іншого феномену до джерел права ще не означає автоматичного його визнання [16, с. 165].

У науковій юридичній літературі існують думки, про те, що ЄСПЛ створює прецедентне право, формує правову доктрину та надає тлумачення

Конвенції. За результатами тлумачення ЄСПЛ Конвенції створюється система правових позицій ЄСПЛ з конкретних питань, які виникають у зв'язку з розглядом скарг на порушення прав та свобод людини, гарантованих Конвенцією [14, с. 37]. На думку І. С. Метлової, правові позиції ЄСПЛ мають нормативний характер, оскільки Конвенція є первинним джерелом права, відповідно, рішення ЄСПЛ слід віднести до категорії похідних джерел права [17, с. 10].

Сьогодні ряд вчених приходять до висновку про те, що рішення ЄСПЛ містять норми права або так звані квазінорми. Так, Соболь О. І., Южека Р. С. цитуючи В. Абдрашитову, погоджуються, що правові позиції ЄСПЛ є свого роду квазінормами та містять специфічну, автономну інтерпретацію правових понять у світлі положень Конвенції [18; 19, с. 49].

О. Гаврилук, виокремлює три гіпотетичні моделі природи прецедентів ЄСПЛ. Відповідно до першої моделі «(model of particular analogy) будь-яке судове рішення вважається лише зразком, який корисно використати у вирішенні іншого ідентичного правового конфлікту Друга, «нормовстановлююча модель» (rulestating model), навпаки, зобов'язує суди нижчих інстанцій слідувати прецедентним актам. Третій варіант – «модель, що містить принципи, які використовуються» (principlebased model) – спрямована на створення в судових актах певних правових принципів, на які не лише можна спиратися у врегулюванні тотожних колізій, однак і застосовувати для подальшого вдосконалення всієї правової організації» [20, с. 232].

Судовий прецедент як уже винесене рішення на практиці не застосовується. Юридичне значення має норма, чи принцип, які було сформульовано у цьому рішенні, тобто, правові норми та принципи, набуваючи матеріальної сутності, є *ratio decidendi*, а формою його вираження є правозастосовний акт суду. Точка зору, що рішення ЄСПЛ наповнюють зміст Конвенції, стосується основної його частини, яка і є *ratio decidendi* тобто сутнісною основою рішення суду. Таким чином, щоразу, коли ЄСПЛ

формуватиме правову позицію з певних питань, джерелом таких правових позицій будуть виступати рішення ЄСПЛ – прецеденти [21, с. 545-546].

Водночас, Конвенцію неможливо розглядати у відриві від правових позицій та офіційного тлумачення її положень ЄСПЛ, що аргументується ст. 46 Конвенції, тобто ця стаття ставить норми Конвенції та прецедентне право ЄСПЛ на один рівень, а отже, норми Конвенції та рішення ЄСПЛ мають однакову юридичну силу. Аналіз практики національних вищих судових інстанцій дозволяє встановити безумовний вплив європейських стандартів на судову систему України. На даний час ЄСПЛ розглядає велику кількість т. зв. «клонівих» справ проти України, витoki яких спостерігаються з появи експертних оцінок норм Конституції України Венеційською Комісією [21, с. 547].

На думку Р. Мінченко, прецедентність рішень ЄСПЛ слід розглядати через призму загальнообов'язковості. Загальнообов'язковість за своїм значенням є найважливішою властивістю рішень ЄСПЛ. Для практики застосування рішень ЄСПЛ саме цей аспект залишається найважливішим та відображає необхідність застосування їх в національній судовій системі. Очевидним є те, що сучасна юридична наукова доктрина відображає реальний стан юридичної практики в країнах романо-германської правової сім'ї. Наразі поширеною в науковій спільноті є концепція усталеної судової практики. Відповідно до цієї концепції, значна кількість ухвалених рішень суду є переконливим доказом правильного тлумачення змістового наповнення норм права. Причиною зазначеного є систематичне застосування у судовій практиці правових положень, які були сформульовані та використовувалися судами. Ця концепція стала певним еквівалентом англосаксонської доктрини дії прецедентного права країнах романо-германської правової сім'ї, відповідно до якої застосовується прецедентне право [22, с. 286].

Ми поділяємо позицію авторів підручника «Порівняльне правознавство», відповідно до якої «практика Європейського суду, тобто його прецедентне право, офіційно визнано джерелом права України. Окрім того,

останнім часом у зв'язку з виробленням Конституційним Судом України та вищими судами загальної юрисдикції своїх правових позицій набуває все більшої актуальності для України концепція прецеденту тлумачення» [22, с. 56]. Прецедентам ЄСПЛ властиві імплементаційні можливості, адже вони визнаються зразком збалансування інтересів особи та суспільства, що виражається у конвенційному принципі пропорційності та є взірцем в плані тлумачення та застосування положень Конвенції [24, с. 122-123].

Ухвала або рішення ЄСПЛ, що виноситься за результатами вирішення конкретної справи є обов'язковою *inter partes*. У такому рішенні зазвичай роз'яснюється раніше сформульована правова позиція ЄСПЛ, що є загальнообов'язковою для всіх держав-учасниць Конвенції, а не лише сторін спору.

Отже, Конвенцію неможливо розглядати у відриві від правових позицій та офіційного тлумачення її положень ЄСПЛ, що встановлено ст. 46 Конвенції, та ставить норми Конвенції і прецедентне право ЄСПЛ на один рівень, а отже, норми Конвенції та рішення ЄСПЛ мають однакову юридичну силу. Аналіз практики національних вищих судових інстанцій дозволяє встановити безумовний вплив європейських стандартів на судову систему України. Прецеденти ЄСПЛ є джерелом правових позицій. Правові позиції ЄСПЛ мають нормативний характер, оскільки Конвенція є первинним джерелом права, а рішення ЄСПЛ є похідними джерелами права.

1.3 Статус правотлумачних актів Європейського суду з прав людини в правовій системі України

На сучасному етапі практика ЄСПЛ, що спрямовується на тлумачення Конвенції, має значення не тільки для конкретної справи, але й для вирішення багатьох системних проблем держав європейського континенту. При цьому,

ЄСПЛ постійно стикається з новими проблемами, які не були відомі йому раніше.

А. А. Пархета аналізуючи специфіку рішень ЄСПЛ, виокремлює такі його властивості та ознаки: ЄСПЛ є уповноваженим органом влади; його рішення мають публічно-владний характер; рішеннями ЄСПЛ встановлюється наявність чи відсутність порушення Конвенції; рішення ЄСПЛ мають персоніфікований характер та стосуються – заявника та держави-відповідача; рішення ЄСПЛ є правозастосовчими актами, які поєднують властивості правоінтерпретаційних актів. Ст. 32 Конвенції встановлює поширення юрисдикції ЄСПЛ на всі питання тлумачення та застосування Конвенції. Проте на практиці повноваження ЄСПЛ щодо тлумачення Конвенції набувають більшої ваги з точки зору його правових позицій та процесу «розвитку Конвенції» [25, с. 122-123]. Проте, аналізуючи правотлумачну діяльність ЄСПЛ, автор виокремлює додатково ще такі властивості рішень ЄСПЛ, як: інтерпретація Конвенції, що міститься у рішенні ЄСПЛ, є формально обов'язковою для всіх суб'єктів; рішення містить правила розуміння змісту норм Конвенції, які є досить абстрактними та конкретизуються через їх тлумачення ЄСПЛ; рішення ЄСПЛ мають юридичну силу, визначену його статусом; розуміння змісту норми Конвенції не повинно виходити за її межі; рішення ЄСПЛ не створюють нових правоположень Конвенції, оскільки її текст може доповнюватися Протоколами до неї; рішення ЄСПЛ пов'язані з нормами Конвенції та діють у зв'язку з ними [25, с. 124-125].

Аналізуючи статус правотлумачних актів ЄСПЛ в правовій системі України, потрібно виходити з двох позицій: міжнародно-правової та національної. Міжнародно-правова відповідь полягає в тому, що міжнародні договори мають тлумачитися відповідно до норм міжнародного права. Правовий статус міжнародних договорів визначає Віденська конвенція про право міжнародних договорів, ухвалена 1969 року. Вона ратифікована більшістю країн та є джерелом міжнародного права. Конвенція вказує на

засоби тлумачення, що застосовуються для розуміння змісту договорів. Одним із цих засобів є практика держав, яка встановлює угоду учасників щодо її тлумачення (ст. 31 Віденської Конвенції). Цією практикою і є практика ЄСПЛ, оскільки відповідно до ст. 32 Конвенції ЄСПЛ має право тлумачити Конвенцію.

За нормами національного права, зокрема за ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [4]. Це свідчить, що значення практики ЄСПЛ в світлі Конституції України передбачає її загальнообов'язковість, оскільки Конвенція ратифікована, а ЄСПЛ єдиний орган, що має повноваження надавати її тлумачення. Крім того, тлумачення ЄСПЛ положень Конвенції по суті являє собою наповнення конституційних прав та свобод новим змістом.

У Аналітичному звіті, що містить результати експертного дослідження рішень Верховного Суду із використанням практики ЄСПЛ зазначено, що «практика ЄСПЛ у якості «джерела права» є сукупністю специфічних нормативних положень («прецедентів тлумачення»), що мають текстуальне оформлення як певні елементи рішення ЄСПЛ. Статус та правова природа рішення є ключовим чинником інтерпретаційного значення відповідних правових позицій. Відповідно до Регламенту ЄСПЛ (у редакції від 1 серпня 2018 року) розрізняються щонайменше наступні види рішень: рішення (ухвали) про прийнятність/неприйнятність, рішення про дружнє врегулювання та рішення по суті; рішення по суті у різному процесуальному форматі (комітет, палата, Велика Палата). Аналіз практики самого ЄСПЛ свідчить про те, що «прецедентність» по-різному проявляється щодо таких різновидів рішень. Ще більш важливим це стає у випадку застосування таких рішень на національному рівні [26, с. 19]. Таким чином, тлумачення ЄСПЛ мають тлумачитися згідно загальновизнаним принципам та нормам міжнародного права. Слід зазначити, що виконання рішень ЄСПЛ – це не лише присудження грошових компенсацій, адже в низці рішень про грошові компенсації не

йшлося. Зводити рішення ЄСПЛ до грошового вираження – означає знецінювати весь його сенс. Компенсація є додатковим засобом. Виконання рішень ЄСПЛ передбачає ще заходи індивідуального та загального характеру [27, с. 158-159].

Слід наголосити, що не будь-яке порушення Конвенції передбачає перегляд справи на національному рівні. Тож немає необхідності переглядати рішення, якщо єдиним порушенням був тривалий розгляд справи в суді. З іншого боку, є такі фундаментальні порушення на національному рівні, наслідком яких буде необхідність лише скасування судового акта. З цих питань є практика Верховного Суду. Вона є різною, від скасування рішення суду до направлення справи на новий розгляд – тобто перегляд справи. Приміром, у рішенні «Пономарьов проти України» ЄСПЛ зазначив, що новий розгляд справи необхідний для виправлення судових помилок та недоліків [28], що не передбачає нового розгляду справи чи розгляду справи по-новому.

Суддя Верховного Суду Я. Березюк з цього приводу зазначає, що «відповідно до сталої практики ЄСПЛ, якщо цього вимагає національне законодавство, суд касаційної інстанції повинен оцінювати те, чи досягнуто передбачений законодавством поріг *ratione valoris* для подання скарги саме до цього суду; в ситуації, коли національне законодавство дозволяло йому відфільтрувати справи, що надходять до нього, касаційний суд не може бути зв'язаний або обмежений помилками в оцінюванні зазначеного порогу, яких припустилися суди нижчої інстанції при визначенні того, чи надавати доступ до вищих судових інстанцій; суд касаційної інстанції при оцінюванні порогу *ratione valoris* також повинен брати до уваги наявність або відсутність питання щодо справедливості провадження, яке здійснювалось судами нижчих інстанцій» [29].

Таким чином, практика ЄСПЛ є джерелом права в Україні, національні суди мають зважати на прецеденти ЄСПЛ і застосовувати їх при ухваленні рішень шляхом посилення на них та цитування для обґрунтування юридичної аргументації. Стосовно релевантності позицій ЄСПЛ, слід зважати на

використання в рішеннях ЄСПЛ терміну «усталена практика відносно України». Причому у разі колізій між нормами національного права та практикою тлумачення Конвенції ЄСПЛ, перевагу слід надавати рішенням ЄСПЛ, адже Конституція України визнала пріоритет позицій ЄСПЛ відносно норм національного законодавства.

Разом з тим, національним судам слід уникати некоректного, інколи навіть і хаотичного цитування рішень ЄСПЛ для обґрунтування позиції суду. Адже в окремих випадках судді «виривають із контексту» рішення ЄСПЛ окремі фрази чи речення, які в загальному стосуються практики, а по суті відношення до справи і не мають. Інколи судді вдаються до наповнення власного рішення, аргументаціями ЄСПЛ, які, як правило, стосуються різних справ. Тоді це не просто судова помилка, це слід вважати викривленням позицій ЄСПЛ. Наслідком такого викривлення мають бути дисциплінарні провадження стосовно суддів.

В контексті даного висновку слід згадати про проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та до деяких інших законодавчих актів України щодо звільнення судді з посади та відшкодування шкоди, завданої фізичній особі внаслідок ухвалення суддею рішення з недотриманням положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (далі – проєкт). Даним проєктом пропонується «при звільненні судді з посади у разі вчинення істотного дисциплінарного проступку, а саме встановлено факт наявності умислу або грубої недбалості судді при ухваленні рішення з порушенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що встановлено Рішенням Європейського Суду з прав людини, яке набрало статусу остаточного, Заступник Міністра юстиції України – Уповноважений у справах Європейського суду з прав людини звертається до такого судді зі зворотною вимогою у розмірі фактично понесених державою витрат на захист інтересів України у Європейському суді з прав людини під час урегулювання спорів та виплаченого відшкодування» [30]. На нашу думку, даний проєкт суперечить принципам Конвенції, оскільки

стосується покарання конкретних посадових осіб у порядку регресу та стягнення з них грошових сум. Це не зовсім адекватний захід індивідуального характеру, що може спричинити порушення ст. 3 Конвенції, в якій йдеться, про порушення прав державою, а не конкретними навіть посадовими особами. Конвенцію порушують держави. Безсумнівно, можуть бути випадки, коли очевидна вина окремих посадових осіб, але для цього потрібно з'ясувати обставини справи.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

ЄСПЛ фактично здійснює нагляд за дотриманням державами-учасницями їхніх конвенційних зобов'язань, що є невід'ємною складовою європейського механізму функціонування системи захисту прав і свобод людини на високому міждержавному рівні.

Конвенцію неможливо розглядати у відриві від правових позицій та офіційного тлумачення її положень ЄСПЛ, що встановлено ст. 46 Конвенції, та ставить норми Конвенції і прецедентне право ЄСПЛ на один рівень, а отже, норми Конвенції та рішення ЄСПЛ мають однакову юридичну силу. Аналіз практики національних вищих судових інстанцій дозволяє встановити безумовний вплив європейських стандартів на судову систему України.

Практика ЄСПЛ є джерелом права в Україні, національні суди мають зважати на прецеденти ЄСПЛ і застосовувати їх при ухваленні рішень шляхом посилення на них та цитування для обґрунтування юридичної аргументації. Стосовно релевантності позицій ЄСПЛ, слід зважати на використання в рішеннях ЄСПЛ терміну «усталена практика відносно України». Причому у разі колізій між нормами національного права та практикою тлумачення Конвенції ЄСПЛ, перевагу слід надавати рішенням ЄСПЛ, адже Конституція України визнала пріоритет позицій ЄСПЛ відносно норм національного законодавства.

Разом з тим, національним судам слід уникати некоректного, інколи навіть і хаотичного цитування рішень ЄСПЛ для обґрунтування позиції суду. Адже в окремих випадках судді «виривають із контексту» рішення ЄСПЛ окремі фрази чи речення, які в загальному стосуються практики, а по суті відношення до справи і не мають. Інколи судді вдаються до наповнення власного рішення, аргументаціями ЄСПЛ, які, як правило, стосуються різних справ. Тоді це не просто судова помилка, це слід вважати викривленням позицій ЄСПЛ. Наслідком такого викривлення мають бути дисциплінарні провадження стосовно суддів.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1 Періодизація та зміст еволюційного тлумачення

Розвиток правотлумачної діяльності ЄСПЛ обумовлений динамізмом даного регіонального договору, спрямованого на захист прав людини, який проявляється у його здатності модернізуватися через вплив низки причин: об'єктивних (істотні зміни суспільних відносин у державах, що є учасниками Конвенції), та суб'єктивних (зміна змістовного елемента конвенційних положень внаслідок дії суб'єкта еволюційного тлумачення, зокрема ЄСПЛ). Історико-правова характеристика застосування суддями ЄСПЛ доктрини еволюційного тлумачення з моменту її розробки та дотепер важлива для більш ґрунтовного аналізу еволюції цього способу тлумачення змісту Конвенції. Інтерпретаційна практика ЄСПЛ налічує не одне десятиріччя: з початку його роботи в 1959 році та до теперішнього часу. Практика еволюційного тлумачення Конвенції почала застосовуватися на двадцять років пізніше. С. Коваленко виокремив періоди еволюційного тлумачення у практиці ЄСПЛ:

I період – формування доктрини еволюційного тлумачення Конвенції (21 січня 1959 року – 1 листопада 1998 року) – етап створення ідеї вдосконалення змісту Конвенції шляхом еволюційного тлумачення її положень та запровадження нових підходів до тлумачення норм Конвенції у практику ЄСПЛ [31, с. 78-81];

II період – перетворення еволюційного підходу тлумачення Конвенції в один із способів її тлумачення, що застосовується у рішеннях ЄСПЛ (1 листопада 1998 року – дотепер). Правова база рішень, у яких ЄСПЛ або застосовує еволюційний метод тлумачення, або характеризує текст Конвенції як «живий договір», продовжує поповнюватися. Поступово відбувається

адаптація широкого кола конвенційних прав до нових соціальних реалій та суспільних запитів, зростає вплив практики ЄСПЛ на процес удосконалення чинного законодавства держав-учасниць Конвенції, розширюється суб'єктний склад осіб, які отримали доступ до захисту своїх прав у ЄСПЛ. Разом з тим, для даного періоду є характерною суперечливість судової практики, що склалася, на основі застосування доктрини «живого інструменту», прослідковується застосовування судової правотворчості ЄСПЛ. Позитивним є те, що вдалося розширити сфери відповідальності договірних сторін та звужити свободу розсуду країн-учасниць Конвенції [31, с. 84-89].

Термін «еволюційне тлумачення» слід розуміти так, що окремі положення міжнародного договору можуть не закріплюватися, що має наслідком їх еволюційність, динаміку. Еволюційне тлумачення вимагає, щоб сторони тлумачили договір відповідно до принципу добросовісності та у відповідності до намірів сторін договору. Вимога добросовісності покладає на суддю ЄСПЛ зобов'язання вирішити справу розумно, що робить неприйнятним будь-який формалізований підхід, у якому форма превалює над змістом. Крім того, це передбачає необхідність пошуку загального наміру сторін договору. Оскільки два елементи взаємопов'язані, однозначно суперечитиме добросовісності твердження про необхідність тлумачення терміну контемпорально (тобто відповідно до вимог часу), таким чином, що положення договору не передбачає зміни змісту, якщо із загального наміру сторін договору випливає, що поняття договору мають тлумачитися еволютивно. Еволюційний підхід набув особливої популярності в практиці ЄСПЛ відповідно до ст.32 Конвенції. Фактично судді ЄСПЛ уповноважені здійснювати динамічне та креативне тлумачення Конвенції та Протоколів до неї з урахуванням мінливих життєвих реалій, і цим повноваженням вони охоче користуються на практиці – така тенденція отримала назву «судового активізму» [32, с. 122-123]. З моменту винесення в 1978 р. рішення у справі «Тайрер проти Сполученого Королівства» [32], в якій тілесне покарання, якого зазнав учень середньої школи, було визнано таким, що принижує гідність і

порушує ст. 3 Конвенції, незважаючи на те, що британське законодавство того часу дозволяло його застосування, ЄСПЛ характеризує Конвенцію як «живий організм», який необхідно тлумачити у світлі умов сьогодення [32]. У зв'язку з цим ЄСПЛ заявляє необхідність пошуку консенсусу, тобто прагнення визначити загальний намір держав-членів Ради Європи. «Існування консенсусу давно відіграє свою роль у розвитку та еволюції захисту, що забезпечується Конвенцією. Консенсус використовується для забезпечення динамічного тлумачення Конвенції» [33]. У ситуаціях, коли ЄСПЛ виявляє відсутність європейського консенсусу з дискусійних питань (приміром, евтаназія, медичні та юридичні визначення початку життя або обмеження свободи сповідувати свою релігію), він заявляє про субсидіарний характер і в питаннях загальної політики, щодо якої в демократичному суспільстві думки можуть суттєво відрізнитися, особливу роль відводить національному законодавству, залишаючи державам у цих сферах широкі межі розсуду [32, с. 123]. Прийнятий у 2013 р. Протокол №15 до Конвенції визнає, що відповідно до принципу субсидіарності Високі Договірні Сторони несуть основну відповідальність за забезпечення прав і свобод, гарантованих Конвенцією та Протоколами до неї, і користуються при цьому свободою розсуду [34].

С. Шевчук зазначає, що принцип субсидіарності є одним «із «стовпів» конвенційної системи захисту прав людини. Його зміст полягає не тільки у тому, що ЄСПЛ не оцінює правильність застосування норм внутрішнього права держав-учасниць при вирішенні конкретної справи і не виконує функції «найвищої або четвертої інстанції» щодо національних судових систем, а також й у тому, особливо у сучасних умовах значного перевантаження ЄСПЛ індивідуальними заявами, що завдання захисту та гарантії конвенційних прав і свобод, у першу чергу, виконують держави, а не ЄСПЛ. Він втручається лише у виключних випадках, коли держави «недопрацьовують» на національному рівні й не припиняють порушення цих прав та свобод, які, як правило, носять системний характер» [36, с. 87].

Отже, бажання держав ставити певні заслони на визнання окремих рішень ЄСПЛ з одного боку можна пояснити принципом суверенітету у сфері правосуддя. А з іншого – визнання та ратифікація Конвенції ставить перед державами-учасницями імперативні вимоги щодо визнання практики ЄСПЛ.

Еволюційний підхід до тлумачення положень Конвенції може бути дуже ефективним та сприяти динамічному розвитку права, що демонструє успішний захист прав та свобод людини в межах Ради Європи, незважаючи на відсутність прямого його закріплення в Конвенції. Проте виявлення загальних намірів сторін договору свідчить про відсутність чітких юридичних процедур, за допомогою яких можна було б визначити існування таких намірів.

Слід погодитися із запропонованим ЄСПЛ еволюційним тлумаченням прав і свобод, щодо яких консенсус серед держав-членів Ради Європи до певної міри вже склався – свідченням цього є «закріплення нових підходів у внутрішньому правовому порядку держав-учасниць Конвенції. Але необхідно щоб конвергенція відбулася на глибшому рівні. Якщо ж держава-член Ради Європи не поділяє консенсус, що формується в практиці ЄСПЛ, з якогось дискусійного питання, особливо якщо він пов'язаний з примусом відмовитися від традиційних моральних цінностей, вона має можливість заявити про це і не бути пов'язаною позицією суддів ЄСПЛ. Таким чином, при тлумаченні Конвенції еволюційний підхід можливий у разі консенсусу, що склався між державами, однак у реальній практиці він повинен обмежуватися прерогативами, що зберігаються в суверенній державі [32, с. 125].

Підсумовуючи, слід зазначити, що реформування інституту тлумачення Конвенції ЄСПЛ не закінчено. Поворотним моментом його модернізації могла б стати розробка у майбутньому нового додаткового Протоколу, що регламентує використання ЄСПЛ творчого підходу до тлумачення Конвенції. Це дозволить вивести інтерпретаційну діяльність ЄСПЛ у русло реального контролю за суперечливою практикою застосування Конвенції та Протоколів до неї [31, с. 89-90]. Суверенітет держави не означає, що вона знаходиться у вакуумі, і щоразу може згадувати про те, що вона взагалі сама по собі.

Конвенція сформувала організаційний механізм захисту – це ЄСПЛ. І держава самостійно прийняла зобов'язання виконувати його рішення. Це не означає виконання лише конкретного рішення, а й передбачає зміну правової системи у зв'язку з правовими позиціями ЄСПЛ, які є достатньо гнучкими, щоб дозволити учасникам Ради Європи враховувати в межах імплементації особливості національної правової системи.

2.2 Практика Європейського суду з прав людини щодо застосування доктрини еволюційного тлумачення

Доктрина еволюційного тлумачення Конвенції є квінтесенцією діяльності ЄСПЛ з розвитку прав та свобод людини. Еволюційне тлумачення дозволяє ЄСПЛ розширити обсяг прав і свобод, захищених Конвенцією. Еволюційне тлумачення положень Конвенції, як ми зазначали вище, також передбачає інститут «європейського консенсусу», що є виправданням динамічного тлумачення Конвенції. Якщо раніше ЄСПЛ залишав окремі питання на розсуд держави, то за наявності європейського консенсусу можуть бути обмеження. Проте є проблема, що ЄСПЛ не завжди чітко доводить свою позицію відходів від усталеної практики та застосування методу еволюційного тлумачення положень Конвенції.

Зокрема, у справі «Баятян проти Вірменії» [37], в якій ЄСПЛ вперше визнав застосовність ст. 9 Конвенції до осіб, які ухиляються від служби в армії через свої переконання. Заявник у цій справі, свідок Іегови, був засуджений за відмову проходити військову службу через свої переконання. Закону, який передбачає проходження альтернативної (невійськової) служби на той час (2002-2003 роки) у Вірменії не було. Вирішуючи питання щодо застосування ст. 9 Конвенції ЄСПЛ звертається до аналізу висновків Європейської комісії з прав людини (далі – Комісії), яка у ряді рішень відмовляла у застосуванні цього положення до таких випадків на тій підставі, що підпункт «b» пункту 3 статті 4 відносить питання про визнання права на відмову від військової

служби через переконання на розсуд країн-учасниць. ЄСПЛ не погодився з тим, що підпункт «b» пункту 3 статті 4 обмежує застосування ст. 9 Конвенції та зазначає, що позиція Комісії відображає ідеї, що переважають на той час, однак відтоді відбулися зміни у розвитку як у країнах-учасницях, так і на міжнародному рівні. Як аргумент ЄСПЛ зазначив, що більшість країн-учасниць визнають таке право, а Комітет ООН з прав людини дійшов висновку, що право на відмову від військової служби на підставі переконань може впливати зі ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Стаття 9 Хартії Європейського Союзу про основні права (яка набула чинності лише у 2009 році) прямо вказує, що право на відмову від військової служби на підставі переконань визнається відповідно до національного законодавства, яке регламентує його здійснення. Більше того, ПАРЄ та Комітет міністрів кілька разів закликали держави-члени Ради Європи, які ще не визнали право відмовитись від військової служби на підставі релігійних переконань, виконати це завдання. Крім того, визнання цього права стало однією з умов прийняття нових країн у члени Ради Європи. З огляду на все викладене ЄСПЛ дійшов висновку, що зміна тлумачення не була непрогнозованою. Висновки суддів були одностайними. Суддя Гюлумян в особливій думці навела кілька аргументів на користь відсутності порушення і не погодилася з тим, що ст. 9 не повинна розглядатися разом із статтею 4 § 3 (b). Вона вказала, що на момент засудження заявника існувала практика, згідно з якою Конвенція та Протоколи до неї не гарантують права на відмову від служби за релігійними переконаннями. Крім того, зобов'язання визнати право на відмову від військової служби на підставі переконань Вірменія взяла на себе при вступі до Ради Європи у 2000 році та зобов'язалася це реалізувати протягом 3 років, що вона й зробила. Отже, даний приклад свідчить про непрогнозованість еволюційного тлумачення ЄСПЛ.

Для аналізу проблеми непослідовності ЄСПЛ при застосуванні доктрини еволюційного тлумачення цікаво розглянути практику тлумачення ст. 12 Конвенції про шлюби транссексуалів. У рішеннях по справах «Різ проти

Сполученого Королівства», «Косі проти Сполученого Королівства», «Шеффілд і Хоршем проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ не знайшов порушення ст. 12 Конвенції щодо неможливості транссексуалів укласти шлюб із партнером статі, протилежної його зміненій статі. У справі «Різ проти Сполученого Королівства» [38] ЄСПЛ зазначив, що право на шлюб, гарантоване ст. 12 Конвенції стосується традиційного шлюбу для людей протилежної біологічної статі та зазначив, що положення ст. 12 Конвенції передбачає регулювання цього права національними законами країн-учасниць.

Введені таким чином обмеження не повинні зменшувати право таким чином або настільки, щоб порушувалася суть самого права. Проте, не можна сказати, що юридична перешкода у Сполученому Королівстві щодо шлюбів осіб непротиілежної біологічної статі має результат. У справі «Косі проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ зазначає, що деякі країни-учасниці на даний момент визнали б дійсним шлюб з чоловіком особи, яка перебуває в положенні Косі, проте зміни, що відбулися на даний момент, не свідчать про будь-яку спільну відмову від традиційної концепції шлюбу [39]. Тому ЄСПЛ продовжує дотримуватися традиційної концепції шлюбу, що базується на біологічному критерію та залишає регулювання права на одруження за країнами-учасницями. У справі «Шеффілд і Хоршам проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ посилається на аргументи, висловлені у справах Різ та Косі, та знову не визнає порушення ст. 12 Конвенції [40]. В даному рішенні прозвучала особлива думка судді Дж. Касадевалла. Незважаючи на те, що суддя не говорить про порушення ст. 12 Конвенції, він зазначив, що з часів справи Косі проти Сполученого Королівства в медичній науці відбулися відкриття, які вирішують сумніви щодо причин транссексуалізму. Погоджуючись з тим, що загальноєвропейський підхід до визнання пост-операційної статі законом ще не склався, суддя зазначає, що медики досягли консенсусу щодо гендерної дисфорії. Інше важливе зауваження полягає в тому, що, дотримуючись рекомендацій ПАРЄ, більшість країн прийняли положення, що передбачають

визнання законом зміну статі. В особливій думці у цій справі суддя П. Ван Дейк робить зауваження про те, що абсолютне заперечення прав постопераційних транссексуалів одружуватися з особою їхньої попередньої статі, у той час, як укладання шлюбу з особою їхньої набутої статі вже не є прийнятним варіантом.

У справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» у 2002 р. ЄСПЛ застосував еволюційний спосіб тлумачення ст. 12 Конвенції та визнав її порушення. Зазначимо аргументацію ЄСПЛ та причини, через які він змінив свою практику і дійшов висновків, відмінних від тих, що робив у попередніх справах. Суд зазначив, що не переконаний, що терміни «чоловік» і «жінка» повинні вживатися до визначення статі за чисто біологічними критеріями і посилається на соціальні зміни, що відбулися з часів прийняття Конвенції в інституті шлюбу, та кардинальні зміни, спричинені розвитком медицини та науки у сфері транссексуалізму. ЄСПЛ говорить про те, що біологічні фактори не можуть бути вирішальними у цьому питанні, посилаючись на визнання стану розладу гендерної ідентичності медиками та органами охорони здоров'я в країнах-учасницях і надання медичного лікування, що максимально наближає особу до нової статі. Важко не помітити, що аргумент про консенсус, що склався серед медиків щодо гендерної дисфорії, був озвучений в особливій думці судді Дж. Касадевалла ще в 1998 році. ЄСПЛ також посилався на відсутність термінів «чоловік і жінка» у прийнятій в 2000 р. Хартії основних прав Європейського Союзу. ЄСПЛ ставить питання, чи обмежується право на шлюб закріпленням відповідної статі у національному законодавстві згідно реєстрації при народженні людини й відповідає на це питання позитивно. Суд аргументує це тим, що позивач живе як жінка, перебуває у відносинах із чоловіком і бажає бути у шлюбі лише з чоловіком, але не має такої можливості. Варто зауважити, що те саме можна сказати, наприклад, про заявницю у попередній справі Різ. Таким чином, незважаючи на відсутність вирішальних змін у фактах справи, ЄСПЛ приходить до думки, що сама суть права на шлюб була порушена, зазначаючи, що «держави-учасниці на власний розсуд можуть

встановлювати додаткові умови вступу у шлюб транссексуалів, наприклад, надання відповідної інформації іншому з подружжя, однак повне обмеження цього права не належить до їх повноважень. Таким чином, мало місце порушення ст. 12 Конвенції» [41].

Можна відзначити деяку непослідовність ЄСПЛ щодо прийняття рішення про еволюційне тлумачення Конвенції. ЄСПЛ так і не продемонстрував, що обставини з часів справи Різ змінилися і виник консенсус у державах з цього питання. Відповідно доктрина еволюційного тлумачення Конвенції має велике значення для кожної із країн-учасниць. ЄСПЛ може сприяти підвищенню стандартів правосуддя на національному рівні та у внутрішньому законодавстві, яке необхідно привести у відповідність до положень Конвенції. При цьому непослідовність еволюційного тлумачення може призвести до їх непрогнозованості, сумнівів у легітимності рішень ЄСПЛ та відмови держав від їх виконання. Тому потрібен послідовний підхід до застосування доктрини еволюційного тлумачення. Необхідно встановити, які обставини свідчать про наявність згоди більшості країн, а які не можуть бути використані в обґрунтуванні [42].

2.3 Роль європейського консенсусу для обґрунтування еволюційного підходу до тлумачення Конвенції

Конвенція як «живий інструмент» повинна інтерпретуватися у світлі умов сьогодення. Тому консенсус використовують для обґрунтування застосування еволюційного тлумачення положень Конвенції [43, с. 97]. І. Кретьова зазначає, що «еволюційний підхід передбачає з'ясування наявності консенсусу держав-учасниць Європейської конвенції із ключових змін, які відбуваються у суспільному житті та мають вплив на зміст основоположних прав людини» [43, с. 100].

За результатами тлумачення Конвенції, слід зазначити, що поняття консенсусу розуміється ЄСПЛ як основа для еволюції конвенційних

стандартів через розвиток судової практики. Оскільки процес розробки доктрини «європейського консенсусу» для обґрунтування еволюційного способу тлумачення відбувався в рамках розгляду ЄСПЛ конкретних справ, виявлення сутності особливостей її застосування можливе лише внаслідок аналізу цієї практичної діяльності [44, с. 86].

Саме поняття «європейського консенсусу» не закріплено у тексті Конвенції. Офіційне визначення цієї правової категорії відсутнє в рішеннях ЄСПЛ, незважаючи на довготривалу практику застосування доктрини еволюційного тлумачення. Більшість науковців під європейським консенсусом розуміють спосіб легітимації рішень ЄСПЛ, що дозволяє йому посилатися на об'єктивні обставини, які відображають позицію законодавчих та судових органів держав-учасниць Конвенції та виводити «суддівський активізм» у передбачуване та конструктивне русло [44, с. 87].

При цьому під терміном «консенсус» ЄСПЛ розуміє не досягнення єдності позицій державами-учасницями, а лише пошук прийнятних тенденцій чи спільність підходів до регулювання питання, зокрема, у деяких державах-членах Ради Європи [44, с. 88].

У ході еволюційного тлумачення відбувається суттєве обмеження «свободи розсуду» країн-учасниць Конвенції, нехтування їх національними особливостями та державним суверенітетом. Р. Хелфер вважає, що ЄСПЛ розробив методологію європейського консенсусу, щоб мати «переконливі підстави для вторгнення до суверенітету держав, які підписали Конвенцію». Простіше прийняти результати еволюційного тлумачення, якщо переконати в тому, що вони прийняті з урахуванням законодавства та практики інших держав. У європейському консенсусі також бачать форму примусу меншості держав-учасниць волі більшості («активізм більшості»), обмеження їхнього «права на відмінність» [44, с. 88-89].

Європейський консенсус – це категорія, що характеризує спосіб аргументації, вироблений ЄСПЛ та використовуваний ним при винесенні рішень для обґрунтування еволюційного підходу до тлумачення Конвенції,

який ґрунтується на порівняльному аналізі законодавства та практики держав-членів Ради Європи та виявленні відсутності їхньої спільної позиції (що вже склалися або складаються) з того чи іншого питання, що стосується конкретної справи. Європейський консенсус є основним методом прийняття ЄСПЛ рішень за допомогою еволюційного тлумачення положень Конвенції, основа еволюції конвенційних стандартів [44, с. 88-89].

Втілення європейських цінностей і стандартів у національну правову систему не обмежується фактом офіційного визнання актів міжнародного права чи навіть їх імплементацією у національне законодавство. Одним з важливих способів такої імплементації є тлумачення положень вітчизняного законодавства через призму європейських цінностей і стандартів [45, с. 393].

Таким чином, концепція європейського консенсусу не дає можливості ЄСПЛ вдаватися до свободи розсуду. Метою цієї концепції є уніфікація правових положень у сфері прав і свобод людини та однакове розуміння принципів, закладених у Конвенції та розтлумачених ЄСПЛ.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Еволюційний підхід до тлумачення положень Конвенції може бути дуже ефективним та сприяти динамічному розвитку права, що демонструє успішний захист прав та свобод людини в межах Ради Європи, незважаючи на відсутність прямого його закріплення в Конвенції. Реформування інституту тлумачення Конвенції ЄСПЛ не закінчено. Поворотним моментом його модернізації могла б стати розробка у майбутньому нового додаткового Протоколу, що регламентує використання ЄСПЛ творчого підходу до тлумачення Конвенції.

Доктрина еволюційного тлумачення Конвенції має велике значення для кожної із країн-учасниць. ЄСПЛ може сприяти підвищенню стандартів правосуддя на національному рівні та у внутрішньому законодавстві, яке необхідно привести у відповідність до положень Конвенції. У практиці ЄСПЛ має бути послідовний підхід до застосування доктрини еволюційного тлумачення. Необхідно встановити, які обставини свідчать про наявність згоди більшості країн, а які не можуть бути використані.

Поняття «європейського консенсусу» не закріплено у тексті Конвенції. Офіційне визначення цієї правової категорії відсутнє в рішеннях ЄСПЛ, незважаючи на довготривалу практику застосування доктрини еволюційного тлумачення. Більшість науковців під європейським консенсусом розуміють спосіб легітимації рішень ЄСПЛ, що дозволяє йому посилатися на об'єктивні обставини, які відображають позицію законодавчих та судових органів держав-учасниць Конвенції. Європейський консенсус є основним методом прийняття ЄСПЛ рішень за допомогою еволюційного тлумачення положень Конвенції та є підставою еволюції конвенційних стандартів.

ВИСНОВКИ

1. Після приєднання України до правозахисних механізмів Конвенції, реалізуючи конституційне право, передбачене ч. 4 ст. 55 Конституції України, кожна особа, яка перебуває під юрисдикцією України на законних підставах, отримала можливість звернутися до ЄСПЛ за захистом прав закріплених Конвенцією. ЄСПЛ фактично здійснює нагляд за дотриманням державами-учасницями їхніх конвенційних зобов'язань, що є невід'ємною складовою європейського механізму функціонування системи захисту прав і свобод людини.

2. Проблема визначення правової природи рішень ЄСПЛ у правовій доктрині піднімалася не раз, при цьому більшість вчених вважають, що рішення ЄСПЛ мають прецедентний характер. За результатами тлумачення ЄСПЛ Конвенції створюється система правових позицій ЄСПЛ з конкретних питань, які виникають у зв'язку з розглядом скарг на порушення прав та свобод людини, гарантованих Конвенцією. Конвенція є первинним джерелом права, відповідно, рішення ЄСПЛ слід віднести до категорії похідних джерел права. Конвенцію неможливо розглядати у відриві від правових позицій та офіційного тлумачення її положень ЄСПЛ, що аргументується ст. 46 Конвенції.

3. Практика ЄСПЛ є джерелом права в Україні, національні суди мають зважати на прецеденти ЄСПЛ і застосовувати їх при ухваленні рішень шляхом посилання на них для обґрунтування юридичної аргументації. Стосовно релевантності позицій ЄСПЛ, слід зважати на використання в рішеннях ЄСПЛ терміну «усталена практика відносно України». Причому у разі колізій між нормами національного права та практикою тлумачення Конвенції ЄСПЛ, перевагу слід надавати рішенням ЄСПЛ, адже Конституція України визнала пріоритет позицій ЄСПЛ відносно норм національного законодавства. Разом з тим, національним судам слід уникати некоректного, інколи навіть і хаотичного цитування рішень ЄСПЛ для обґрунтування позиції

суду. Адже в окремих випадках судді «виривають із контексту» рішення ЄСПЛ окремі фрази чи речення. Тоді це не просто судова помилка, це слід вважати викривленням позицій ЄСПЛ. Наслідком такого викривлення мають бути дисциплінарні провадження стосовно суддів.

4. Термін «еволюційне тлумачення» слід розуміти так, що окремі положення міжнародного договору можуть не закріплюватися, це має наслідком їх еволюційність, динаміку. Еволюційне тлумачення вимагає, щоб сторони тлумачили договір відповідно до принципу добросовісності та у відповідності до намірів сторін договору. Еволюційний підхід набув особливої популярності в практиці ЄСПЛ відповідно до ст. 32 Конвенції. Фактично судді ЄСПЛ уповноважені здійснювати динамічне та креативне тлумачення Конвенції та Протоколів до неї з урахуванням мінливих життєвих реалій, і цим повноваженням вони охоче користуються на практиці – така тенденція отримала назву «судового активізму». Еволюційний підхід до тлумачення положень Конвенції може бути дуже ефективним та сприяти динамічному розвитку права, що демонструє успішний захист прав та свобод людини в межах Ради Європи.

5. Практику еволюційного тлумачення ЄСПЛ було проаналізовано на основі справ: «Баятян проти Вірменії», «Різ проти Сполученого Королівства», «Косі проти Сполученого Королівства», «Шефілд і Хоршам проти Сполученого Королівства», «Крістін Гудвін проти Сполученого Королівства». Зроблено висновок, що ЄСПЛ може сприяти підвищенню стандартів правосуддя на національному рівні. При цьому непослідовність еволюційного тлумачення може призвести до їх непрогнозованості, сумнівів у легітимності рішень ЄСПЛ та відмови держав від їх виконання. Тому потрібен послідовний підхід до застосування доктрини еволюційного тлумачення.

6. Європейський консенсус є основним методом прийняття ЄСПЛ рішень за допомогою еволюційного тлумачення положень Конвенції та є підставою еволюції конвенційних стандартів. Більшість науковців під європейським консенсусом розуміють спосіб легітимації рішень ЄСПЛ, що

дозволяє йому посилатися на об'єктивні обставини, які відображають позицію законодавчих та судових органів держав-учасниць Конвенції. Концепція європейського консенсусу не дає можливості ЄСПЛ вдаватися до свободи розсуду. Метою цієї концепції є уніфікація правових положень у сфері прав і свобод людини та однакове розуміння принципів, закладених у Конвенції та розтлумачених ЄСПЛ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Greer S., Williams A. Human Rights in the Council of Europe and the EU: Towards ‘Individual’, ‘Constitutional’ or ‘Institutional’ Justice? *European Law Journal*. 2009. Vol. 15. № 4. P. 462–481.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 21.10.2021).
3. Ляшенко Р.Д., Нагієв Б. М., Кудра А. В. Проблеми виконання рішень Європейського суду з прав людини Україною. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 320–324.
4. Конституція України. Верховна Рада України; Конституція України, Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.10.2021).
5. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.10.2021).
6. Копитова О. С. Теоретико-правові засади судового правозастосування: дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Нац. акад. внутрішн. справ. Київ, 2021. 524 с.
7. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 20.10.2021).
8. Грищук О.В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти. Монографія. Видання 2-е доопрацьоване і доповнене. Київ: Ваїте, 2020. 530 с.

9. Городовенко В. Ефективність конституційної скарги як засобу правового захисту в аспекті новел практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 6. С. 118–127.
10. Швецова М. В. Судебные акты Европейского Суда по правам человека в сфере трудовых и иных непосредственно связанных с ними правоотношений: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.05 / Рос. гос. ун-т правосудия. Москва, 2016. 259 с.
11. Марченко М. Н. Судебное правотворчество и судебское право. М.: Проспект, 2017. 447 с.
12. Wiśniewski A. O legitymizacji Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. *Gdańskie Studia Prawnicze*. 2017. Tom XXXVIII. P. 553–564.
13. Jankowska-Gilberg M. Zakres obowiązków pozytywnych państwa na tle aktualnego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego*, vol. VII, A.D. MMIX Numer specjalny – ochrona praw człowieka. P. 35–48.
14. Иодковский Э. В. Решения Европейского суда по правам человека в гражданском судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Ин-т законодательства и сравн. правоведения. М., 2014. 237 с.
15. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. М.: Юриспруденция, 2000. 528 с.
16. Коруц У. Місце прецедентної практики Європейського суду з прав людини в правовій системі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 164–166.
17. Метлова И. С. Решения Европейского Суда по правам человека в системе источников российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Москва, 2007. 25 с.
18. Абдрашитова В. З. Теоретико-правовые основы исполнения решений Европейского Суда по правам человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Москва, 2008. 28 с.

19. Соболь О. І., Южека Р. С. Сучасний вплив рішень Європейського суду з прав людини на розвиток законодавства та судової практики України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. №1. С. 48–54.
20. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 231–238.
21. Дидикин А. Б. Влияние решений Европейского Суда по правам человека на российское судопроизводство. *Международная конференция по проблемам развития экономики и общества: сб. докл.* М., 2009. С. 544–551.
22. Минченко Р. Н. Влияние решений Европейского суда по правам человека на гражданское судопроизводство Украины. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: матер. 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20-21 вересня 2013 р.)* / за ред. С. В. Ківалова ; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2013. С. 283–292.
23. Порівняльне правознавство / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Біля-Сабадаш та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2012. 272 с.
24. Бордун-Комар Н. І. Захист прав людини в Україні у контексті основних типів праворозуміння: дис. на здоб. наук. ступ. доктора філософії та доктора наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 270 с.
25. Пархета А. А. Специфіка застосування рішень Європейського суду з прав людини у правовій системі України. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 1. С. 118–133.
26. Звіт за результатами громадського моніторингу застосування Верховним Судом практики Європейського суду з прав людини / Програма USAID реформування сектору юстиції «Нове правосуддя»; Громадська організація «Інститут прикладних гуманітарних досліджень»: Я. Белих, О. Сердюк, М. Буроменський, В. Лутковська, О. Смірнова, С. Сиротенко. Харків, 2019. 59 с. URL: <https://newjustice.org.ua/wp->

content/uploads/2021/03/New_Justice_Results_Monitoring_Supreme_Court_Case_Law.pdf (дата звернення: 25.10.2021).

27. Реализация Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод: проблемы и перспективы. Сборник материалов международной конференции 11-12 ноября 2010 года, г. Пермь / Составители: Марголина Т. И., Колмогорова Д. М. Пермь: 2010. 176 с.

28. Справа «Пономарьов проти України» (Заява № 3236/03). Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Рішення, Справа від 03.04.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text (дата звернення: 25.10.2021).

29. Березюк Я. Європейські стандарти реалізації права особи на доступ до правосуддя в аспекті можливості касаційного (третього) перегляду справи. *Судебно-юридическая газета*. 2021. 16 січня. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1057874/> (дата звернення: 25.10.2021).

30. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та до деяких інших законодавчих актів України щодо звільнення судді з посади та відшкодування шкоди, завданої фізичній особі внаслідок ухвалення суддею рішення з недотриманням положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/727936> (дата звернення: 25.10.2021).

31. Коваленко С. Эволюционный подход Европейского Суда по правам человека к толкованию норм Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод: периодизация. *Международное правосудие*. 2018. №3(27). С.77–92.

32. Захарова Л. И. Эволюционное течение в международном праве и некоторые подводные рифы в практике ЕСПЧ. *Евразийский юридический журнал*. 2016. № 1 (92). С. 120–125.

33. Tyrer v. the United Kingdom, 25 April 1978, § ..., Series A no. 26. URL: <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1978/2.html> (дата звернення: 15.11.2021).
34. A, B and C v. Ireland, No. 25579/05 Eur. Ct. H.R. (2010). URL: https://www.reproductiverights.org/sites/crr.civicactions.net/files/documents/crr_A_BC_Factsheet.pdf (дата звернення: 15.11.2021).
35. Протокол № 15 про внесення змін до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Рада Європи; Протокол, Міжнародний документ від 24.06.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-13#Text (дата звернення: 15.11.2021).
36. Шевчук С. В. Принцип субсидіарності у діяльності Європейського Суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9624/Shevchuk%2082-89.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 15.11.2021).
37. Case of Bayatyan v. Armenia (№ [23459/03](#)). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-105611%22%5D%7D> (дата звернення: 15.11.2021).
38. Case of Rees v. The United Kingdom (№ 9532/81). URL: <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1986/11.html> (дата звернення: 19.11.2021).
39. Case of Cossey v. The United Kingdom (№10843/84). URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6fd17.html> (дата звернення: 19.11.2021).
40. Case of Sheffield and Horsham v. The United Kingdom (31–32/1997/815–816/1018–1019). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22696089%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-58212%22%5D%7D> (дата звернення: 19.11.2021).
41. Справа «Крістін Гудвін проти Об'єднаного Королівства» Європейський суд з прав людини, Рада Європи, Міжнародні суди; Справа,

Рішення від 11.07.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_065#Text (дата звернення: 19.11.2021).

42. Хабилова Д. И. Доктрина эволютивного толкования Европейской конвенции о защите прав и основных свобод человека. URL: <https://pravo.hse.ru/data/2020/12/09/1356765029/%D0%A5%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%94.%D0%98.%20%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D1%8D%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%95%D0%9A%D0%9F%D0%A7.pdf> (дата звернення: 19.11.2021).

43. Кретьова І. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 236 с.

44. Коваленко С. И. Теоретико-практические аспекты эволюционного толкования Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод в практике Европейского Суда по правам человека: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.10 / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2019. 232 с.

45. Ляшенко Р.Д. Конформне тлумачення: до визначення сутності та змісту. *Правова держава*. 2018. Випуск 29. С. 389–395.